

kozakları 18 cm. çapındadır; Avusturya ile imzalananların altın ve gümüş kozakları ise 9 ile 14 cm. arasında değişmektedir (Osmanlı Arşivinde Bulunan Muâhede-nâmelerden Örnekler, s. 9-10).

Kozaklar hem devletin ihtişamını hem de gönderilen kişiye verilen değeri gösteriyordu. Ünlü seyyah Jean Babbiste Tavernier, İran şahının Alman imparatoru, Polonya kralı ve Venedik dukasından gelen nâmeleri değerli kâğıt ve altın kozakları sebebiyle kabul ettiğini, papadan gelen mektubu ise basit kâğıdı ve kurşun mühürü sebebiyle reddettiğini söyler (XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, s. 106).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmûs-ı Türkî, s. 1099; F. Gaffiot, *Dictionnaire illustré latin-français*, Paris 1934, s. 231; BA, D.BŞM, Kuyumcubaşı, nr. 1/5; BA, İbnülemin-Saray, nr. 2683; BA, Cevdet-Maliye, nr. 5012, 17992, 19901; *6 Numaralı Mühimme Defteri* (nşr. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.), Ankara 1995, I, 12; II, 29, 36, 40, 53.181, 218, 260, 363; *Nâmehâ-yi Şâh-i Acem ve Buhâra ve Hindistan*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3345, vr. 1^a; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l kaşâ'idî'l-âşır* (nşr. Abdüsselâm el-Hüfî), Beyrut 1407/1987, s. 192; G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris 1884, s. 282, 380, 440, 695; Halil Edhem [Eldem], *Kurşun Mühür Kataloğu*, İstanbul 1321, s. 6, 11, 12-14, 17-19, 31, 63, 68; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 291, 293-294; Fr. Dölger, *Byzantinische Diplomatie*, München 1956, s. 85-87; J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat* (trc. Ertuğrul Gültekin), İstanbul 1980, s. 106; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (nşr. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 173; N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, Washington 1985, s. 6; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 191; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 49-50, 161-162, 170, 254, 424; D. Collon, "Near Eastern Seals", *7000 Years of Seals*, London 1997, s. 11; T. G. H. James, "Ancient Egyptian Seals", a.e., s. 38; J. Cl. Cheynet, "Byzantine Seals", a.e., s. 115; Jurgen Seeher, *Hattuşa Rehberi*, İstanbul 1999, s. 97; *Osmanlı Arşivinde Bulunan Muâhedenâmelerden Örnekler* (haz. Nazım Yılmaz – Hacı Osman Yıldırım), Ankara 2000, s. 9-10, 51, 52; Selman Can, "Osmanlı Diplomatikasında Kozaklar", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sy. 7, Erzurum 2001, s. 57-59; Pakalın, II, 298; III, 357.

NEBİ BOZKURT

KOZMOGONİ

Evrenin aslı, ortaya çıkışı ve gelişmesi üzerine bilim öncesi açıklamalar içeren ilim için kullanılan terim (bk. YARATMA).

KÖKBÖRİ

(ö. 630/1233)

Begteginliler'in son hükümdarı (1190-1233).

27 Muharrem 549 (13 Nisan 1154) tarihinde Musul'da doğdu. Babası Ali Küçük, Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde bulunmuş, Erbil 526'da (1132) Zengî tarafından kendisine iktâ edilmiş ve bu tarihten itibaren şehir beyliğinin merkezi durumuna gelmiştir.

Ali Küçük 563 (1168) yılında ölünce yerine büyük oğlu Kökböri (Gökböri) geçti. Ancak atabegi Mücâhidüddin Kaymaz onu tutuklayıp yerine kardeşi Yûsuf Yinal Tegin'i getirdi. Bir süre sonra hapisten çıkan Kökböri, Musul Atabegi II. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. Seyfeddin Gazi, Halep Atabegi Nûreddin Mahmud Zengî'nin ölümünden faydalanıp Halep atabegliğine ait olan Harran'ı zaptettikten sonra Kökböri'ye iktâ etti (569/1174).

Kökböri, Musul atabegliğiyle Selâhaddin-i Eyyûbî arasındaki mücadelelere fiilen katıldı. Bu savaşlar sonunda Halep dışında atabegliğin önemli merkezleri Selâhaddin-i Eyyûbî'nin eline geçince Musul Atabegi İzzeddin Mesud bazı tedbirler almak zorunda kaldı ve Erbil nâibi Mücâhidüddin Kaymaz'ı Musul valiliğine tayin etti. Bu arada Halep Atabegi el-Melikü's-Sâlih İsmâil topraklarını Musul Atabegi İzzeddin Mesud'a vasiyet etti. Bunun üzerine Kaymaz ve Kökböri ile birlikte yola çıkan Atabeg İzzeddin Mesud 20 Şâban 577'de (29 Aralık 1181) Halep'i teslim aldı ve Kökböri'yi Halep şahneliğine getirdi. Halep'in yeniden Musul'a bağlanması Musul atabegliğinin geleceği açısından önemli bir gelişmeydi. Ancak şehir, kardeşler arasındaki mücadele yüzünden Sincar'ın alınması karşılığında II. İmâdüddin Zengî'ye terkedildi.

İzzeddin Mesud Musul'a dönerken kardeşinin şehri Selâhaddin-i Eyyûbî'ye karşı koruyamayacağı endişesiyle Kökböri'yi önemli bir kuvvetle birlikte Halep'te bıraktı. Fakat Kökböri, Selâhaddin-i Eyyûbî'ye meyli olan bazı emîrlerin muhalefeti yüzünden kaleye hâkim olamadığı gibi atabege yaptığı şikâyetlerden de bir sonuç alamadı.

Kaymaz'ın Musul'a tayinine öfkelenen Kökböri, iktâ merkezi Harran'a döndükten sonra Selâhaddin-i Eyyûbî'ye itaat ederek onu Musul'a karşı sefere teşvik et-

ti (578/1182). Ardından da Selâhaddin-i Eyyûbî ordusuyla Fırat'ı geçtiği sırada kuvvetleriyle birlikte ona katıldı. Selâhaddin, Harran'a ilâveten Cemâziyelevvel 578'de (Eylül 1182) zaptettiği Urfa'yı da hizmetinin karşılığı olarak Kökböri'ye iktâ etti.

Bu arada Musul Atabegi İzzeddin Mesud'un bütün bu olayların sorumlusu olarak görülen Musul Valisi Kaymaz'ı hapsedmesi, Erbil hâkimi Yûsuf Yinal Tegin'in başkaldırmasına ve Selâhaddin-i Eyyûbî'ye tâbi olmasına yol açtı. İzzeddin Mesud'un Erbil'i yeniden itaat altına alma teşebbüsü sonuçsuz kaldı. Kökböri, onun Erbil ve çevresinde yaptığı tahribatı gerekçe göstererek Selâhaddin-i Eyyûbî'yi ikinci defa Musul'u kuşatmaya ikna etti ve kendisini Bire'de karşıladı. Fakat ödemeyi vaad ettiği para ve malı vermekten kaçınınca iktâları elinden alınarak hapse atıldı, ancak bir ay kadar sonra affedilerek iktâları geri verildi. Selâhaddin-i Eyyûbî, Rebülevvel 581'de (Haziran 1185) Musul'u kuşattığında Kökböri kardeşi Yûsuf Yinal Tegin ile birlikte onun yanında bulunuyordu. Kökböri, kardeşiyle beraber Selâhaddin-i Eyyûbî'nin el-Cezîre'deki başarılarında önemli rol oynadı ve sefer dönüşünde Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Rebîa Hatun ile evlendi.

Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Haçlılar'la yaptığı savaşların birçoğuna kumandan olarak katılan Kökböri, Cemâziyelevvel 580'de (Ağustos 1184) Kerek muhasarası ile başlayıp Kudüs'ün fethiyle sonuçlanan savaşlarda önemli hizmetlerde bulundu. Saffûriye savaşında (Safer 583 / Nisan 1187) Haçlı ordusunu hezimete uğrattı. Bu sebeple Kudüs'ün fethiyle neticelenen zaferin ilk ateşini yakan kahraman olarak anıldı (İmâdüddin el-İsfahânî, s. 130-131). Kökböri, Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Haçlılar'ı bozguna uğrattığı meşhur Hittîn Savaşı'nda da (25 Rebü'lâhîr 583 / 4 Temmuz 1187) Takıyyüddin Ömer ile birlikte büyük başarılar gösterdi ve Kudüs kralının idaresinde toparlanmaya çalışan Haçlılar imha edildi. İbn Hallikân, pek çok hizmeti bulunan Kökböri'nin bunların hiçbirisi olmasa bile bu savaştaki başarısının hepsine bedel olduğunu söyler (*Vefeyât*, IV, 115).

Selâhaddin-i Eyyûbî bundan sonra Taberiye ve Akkâ'yı ele geçirirken Kökböri de hristiyanların merkezlerinden Nâsıra'yı fethetti; çok sayıda esiri Selâhaddin-i Eyyûbî'ye gönderdi. Kudüs'ün fethiyle bu savaşın en önemli kısmı tamamlanmış

oldu. Kökböri daha sonra Antakya Prinkepsliği'ne karşı girişilen harekâta da kuvvetleriyle birlikte hazır bulundu. Antartus Kalesi'nin fethini gerçekleştirdi. Bunun üzerine III. Haçlı ordusu Kudüs'ün kurtarılması için Akkâ'yı muhasaraya girişince Kökböri, Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yardımına ilk koşanlardan biri oldu. Selâhaddin'in ordusunun sağ koluna Kökböri kumanda ediyordu. Bu arada yeni gelen takviye kuvvetleri arasında bulunan Yûsuf Yinal Tegin de ağabeyinin maiyetinde savaşa katıldı (11 Cemâziyelevvel 586/16 Haziran 1190). Yinal Tegin, Akkâ müdafasına katıldıktan sonra hastalanarak 28 Ramazan 586 (29 Ekim 1190) tarihinde Nâsıra'da vefat etti. Bazı kaynaklarda ölümünden Kökböri sorumlu tutulmaktadır.

Kökböri, Selâhaddin-i Eyyûbî'ye müraaat ederek elinde bulunan iktâlar ve 50.000 dinar karşılığında Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Selâhaddin-i Eyyûbî de Haçlılar'a karşı mücadelede üstün hizmetlerini gördüğü Kökböri'ye Erbil'in yanı sıra Şehrîzor ve Kara-beli derbendini de iktâ etti. Akkâ muhasarası Haçlılar'a gelen yeni yardımlar yüzünden giderek zorlaşınca Selâhaddin-i Eyyûbî, ardarda mektuplar göndererek kendisini âcilen yardıma çağırmasına rağmen Kökböri bir daha Akkâ'ya dönmedi. Ancak Akkâ'nın düşmesi ve Haçlılar'ın ilerlemesi üzerine askerî yardım gönderdi.

Selâhaddin-i Eyyûbî'nin ölümünden (589/1193) sonra sikke bastırması Kökböri'nin bu tarihten itibaren bağımsızlığını ilân ettiğini göstermektedir. Böylece onun bu tarihten ölümüne kadar yaklaşık kırk yıl Begteginliler'i bağımsız olarak yönettiği anlaşılmaktadır. 600 (1204) yılına kadar kaynaklarda adından söz edilmeyen Kökböri'nin bu tarihten itibaren Eyyûbî melikleriyle Musul atabegleri arasında cereyan eden nüfuz mücadelesinde etkili rol oynadığı görülmektedir. Eyyûbîler'in yayılma siyasetine karşı ciddi bir mücadele veren Kökböri, 605'te (1208-1209) Musul Atabegi Arslanşah b. Mes'ûd ile anlaşma yaptıktan sonra Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Rebîa Hatun'dan doğan iki kızını onun oğulları ile evlendirdi. Musul Atabegliği ile olan bu akrabalık dolayısıyla onlar arasındaki hâkimiyet mücadelelerine de katıldı. 622 (1225) yılında Erbil bölgesini yağmalatan Celâleddin Hârizmşah ile bir anlaşma yaparak bu tehlikeyi geçirtirdi. Ayrıca Hârizmşah kuvvetlerini takip ederek bölgeyi istilâya girişen Moğollar'a karşı tedbir aldı. Ancak

Moğollar çekilip gittikleri için herhangi bir çatışma olmadı. Kökböri'nin son yıllarında Erbil bölgesi, Moğol ordusunun önüne katıp sürüklediği kalabalık Türkmen kütlelerinin göçlerine sahne oldu.

18 Ramazan 630'da (28 Haziran 1233) Beled'de vefat eden Kökböri'nin naaşı daha sonra Erbil'e nakledildi. Buradan vasiyeti uyarınca Mekke'ye götürülmek üzere hac kafilesiyle birlikte yola çıkarıldı. Ancak o yıl (631/1234) Mekke'ye ulaşamadan geri döndü ve Kûfe'de toprağa verildi (a.g.e., IV, 120). Yerine geçecek erkek evlâdı olmadığından topraklarını Abbâsî halifesine vasiyet etmişti. Erbil, Müstansır-Billâh tarafından gönderilen kuvvetlerce istilâ edildi, böylece Begteginliler tarihi karışmış oldu. Çağdaşı olan Yâkût el-Hamevî, Erbil'in, tarihi boyunca erişemediği refahın zirvesine Kökböri'nin hâkimiyeti devrinde ulaştığını kaydetmektedir (*Mu'cemü'l-büldân*, I, 186-187). Erbil bu dönemde Bağdat, Musul ve Ahlat gibi büyük medeniyet merkezlerinden biri haline geldi.

Hayır sever bir devlet adamı olan Kökböri'nin Hz. Peygamber'in doğum yıl dönümlerinde mevlid merasimleri düzenlemesi ona İslâm dünyasında ün kazandırmıştır. Mevlid merasimleri ilk defa Fâtımîler zamanında Kahire'de yapılmaya başlanmış olmakla beraber Kökböri'nin tertiplediği muhteşem mevlid törenleri Fâtımîler devrindeki merasimleri gölgele bırakmıştır. İlk defa onun başlattığı eğlenceli merasim ve anma törenleri sonraları diğer İslâm ülkelerinde de bir âdet haline gelmiştir. 604'te (1207-1208) Erbil'deki mevlid töreninde bulunan İbn Dihye el-Kelbî, *et-Tenvîr fi mevlidi's-sirâci'l-münîr* adlı eserini yazarak Kökböri'ye sunmuştur. İmar faaliyetlerine önem veren Kökböri daha Harran emîri iken orada bir hastahane ve medrese yaptırmıştı (İbn Cübeyr, s. 447-448). Erbil'e hâkim olduktan sonra şehrin kale ve surlarını tamir ettirmiş, sokaklarını düzeltip yeni çarşılar yaptırmıştı (Yâkût, I, 186 vd.). Erbil'de büyük bir hastahane, kimsesizler, yetim çocuklar, sakatlar ve dul kadınlar için bakımevleri, kendi adına nisbetle Muzaferriyye olarak anılan medrese, ulucami, Halep ve Erbil'de hankahlar onun tarafından inşa ettirilen önemli eserlerdir. Kökböri, Haçlılar'ın elindeki müslüman esirlerin kurtarılması için de büyük harcamalar yapmıştır. Kaynaklarda onun 60.000 esiri kurtardığı kaydedilmektedir. Ayrıca her yıl hac seferleri düzenleyen

Kökböri fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılardı. Mekke'de de çok hayratı vardı. Ararat'a ilk olarak suyu o getirtmiştir. Haremeyn'deki hasta ve muhtaç kimselere para yardımında bulunurdu. Erbil Beyliği'nin bu parlak durumu küçük bir birimini teşkil ettiği Selçuklu medeniyetinin ölçüsü olması bakımından da çok önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), bk. İndeks; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdülatîf Avad), Kahire 1959, tür.yer.; İmâdüddîn el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî* (nşr. C. de Landberg), Leiden 1888, tür.yer.; İbn Cübeyr, *er-Rihle* (nşr. Hüseyin Nassâr), Kahire 1374/1954, tür.yer.; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. H. Wüstenfeld), Leipzig 1924, I, 186-187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks.; a.mlf., *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Meuşil* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, tür.yer.; İbn Şeddâd, *el-Âlâku'l-hâfîre fi zikri ümerâ'i's-Sâm ve'l-Cezire* (nşr. Sâmi ed-Dehân), Dimaşk 1375/1956, tür.yer.; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, I-II, tür.yer.; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, III, 27, 48, 50, 52-53, 57-58, 80, 83, 160-161, 208; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 113-121; ayrıca bk. İndeks; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, bk. İndeks; Ahmed Ateş, *Süleyman Çelebi Vesiletü'n-Necât Mevlid*, Ankara 1954, s. 6-8; N. Elisseeff, *Nûr ad-Din*, Damas 1967, I-II, bk. İndeks; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 423-424; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, bk. İndeks.; Necla Pekolcay, *Süleyman Çelebi, Mevlid*, İstanbul 1980, s. 19-22; [a.mlf.] – H. Fuchs, "Mevlid", *İA*, VIII, 173; Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000; Abbas el-Azzâvî, "Âlû Bektekîm-Muzefferüddin Kökböri ev emâretü Erbil fi 'ahdihim (522 h-630 h.)", *MMİAdm.*, XXI/3 (1946), s. 404-418; XXI/4 (1946), s. 515-529; XXII/1 (1947), s. 223-231; İbrahim Kafesoğlu, "Kökbörü", *İA*, VI, 885-892; Cl. Cahen, "Begteginides", *EP* (İng.), I, 1160-1161.

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

KÖKSAL, Mustafa Âsim
(1913-1998)

Siyer çalışmalarıyla tanınan tarihçi.

Kayseri Develi'de doğdu. Babası Hâfız Mehmed Edip Efendi, annesi Döne Hanım'dır. Büyük dedelerine nisbetle Pîr Vefî oğulları diye bilinen bir aileye mensuptur. İlk öğrenimini Develi Merkez Numune Mektebi'nde tamamladı (1927). Kayseri Lisesi ve Erzurum Askerî Lisesi'nin giriş imtihanlarında başarılı olduysa da çeşitli imkânsızlıklar sebebiyle bu okullara devam edemedi. Bunun üzerine Develi Müftüsü İzzet Efendi'nin "mukaddimât-ı ulûm" derslerini takip etti. 1928'-